

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ВИНЯТКОВОГО СТАНУ В АНГЛІЇ

**ДАВИДЕНКО П.О. - аспірант кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого**

**УДК 342.5
DOI**

У статті, спираючись на думки науковців і приписи нормативних актів, переважно англійського права, вивчено суть, особливості запровадження, основні риси такого інституту конституційного права, як винятковий стан. Розглянуто зародження й розвиток цього інституту в Англії, механізм обмеження прав людини і громадянина під час його дії, проаналізовано підходи до тлумачення поняття «винятковий стан». Розкрито особливості прийняття і застосування нормативно-правових актів конституційного характеру.

Ключові слова: надзвичайний стан, воєнний стан, історія, обмеження прав людини, диктатура.

Вступ

Як відомо, поняття «конституціоналізм», яке використовується на позначення політико-правового явища і розуміється переважно як система ідей, доктрин і уявлень про політико-правові цінності сучасного державно-організованого суспільства в органічній єдності з теорією і практикою здійснення керівництва державою на основі і відповідно до Конституції, входить у науковий обіг із початку ХХ століття. Однак, незважаючи на тривалий період існування, на цей час у юридичній літературі немає якогось єдиного уніфікованого підходу до його визначення, що пояснюється тим, що зміст теоретичних напрацювань залежав від політичного режиму. До речі, саме останній впливав на становлення конституціоналізму в тій чи іншій державі. Вказане дає під-

стави стверджувати, що кожна країна пройшла власний і певною мірою унікальний шлях. Не стала винятком і Англія, де вперше з'явилися акти, якими закріплювалися соціальні, економічні й політичні права. Зумовлено це, як випливає з вищенаведеного, передусім особливістю англійської правової системи та її безперервним і поступальним розвитком.

Спираючись на сказане, цілком логічно є теза про те, що і такий інститут, як винятковий стан також має тривалу історію і вирізняється певними особливостями. Зауважимо, що саме з огляду на сучасні події у світі його вивчення викликає інтерес, бо введення виняткового стану обмежує конституціоналізм. Так, дослідженню цього питання присвячено праці багатьох представників юридичної науки: В. М. Гессена, А. Дайсі, В. А. Томсінова, В. Кан та ін. Проте, на нашу думку, розвиток такого інституту, як винятковий стан за англійським правом потребує більш детального розгляду й поглибленого аналізу, що дозволить вирішити багато питань.

Виклад основного матеріалу

Висвітлення питання вбачається за доцільне розпочати зі слів англійського філософа Джона Локка, який ще в 1690 році у своїй праці «Два трактати про правління» вказував на можливість виникнення таких складних обставин, для подолання яких владі будуть потрібні такі дискреційні повноваження, яких немає у законодавця [1].

Щоправда, Локк мав на увазі ширше коло ситуацій, а не лише ведення воєнних дій. На думку Локка, застосування таких повноважень можливе, якщо це сприятиме суспільному благу. Саме за концепцією Локка розвивався інститут виняткового стану як Англії, так і континентальної Європи в цілому.

У 1908 році В. М. Гессен у своїй монографії «Виняткове положення» сформував догматичну конструкцію виняткового стану, у якій навів визначення поняття цього інституту[2]. Так, на його думку, під винятковим положенням (за нашою термінологією «станом») розуміється сукупність виключних повноважень, у чому б вони не полягали, наданих урядовій владі, у разі виникнення обставин, які загрожують зсередини або ззовні існуванню держави. Зазначені повноваження стосуються багатьох сфер суспільних відносин: соціальних, політичних, економічних та ін. [2, с. 74].

У європейських державах інститут виняткового стану первісних своїх рис набув відразу після перших спроб обмеження абсолютизму, що мало місце в Англії. Як відомо, абсолютний характер влади короля був обмежений під тиском загальнонаціонального руху, що знайшло відображення у «Великій хартії вольностей» (Magna Charta Libertatum) 1215 року [3, с. 323]. «Вперше сам король був зв'язаний законом», – зауважив Уїнстон Черчіль. «Основоположна ідея верховенства закону... була звеличена цим документом і перетворена на національну доктрину»[4].

У Хартії вперше закріплювалися політичні, соціальні й економічні права людини і низка їх гарантій: гарантії правосуддя, розслідування злочинів у розумні строки, право народу визначати податки. Варто згадати й презумпцію невинуватості. Так, у ст. 39 Хартії містилося наступне положення: «Жодна вільна людина не буде оштрафована або замкнена до в'язниці, або позбавлена володіння, або якимось іншим чином обездолена, ми не підемо до неї й не відправимо по неї, тільки як за законним рішенням рівних їй (її перів) і за законом країни» [5].

Проте, як стверджував свого часу А. Дайсі, у житті кожної країни «трапляють-

ся періоди смуту або вторгнення, коли заради збереження самої законності необхідно порушити норми права» [6, с. 413].

Перші приписи, що стосувалися ситуацій надзвичайного характеру, з'явилися в Англії в епоху пізнього Середньовіччя, згідно з ними проводилася мобілізація, змінювалося мілітарне формування, а для населення вводилися додаткові податки. Зокрема, у 1634 році Карлом I започатковано такий податок, як «Корабельні кошти» (англ. – Ship money, далі – Закон), а кошти від нього спрямовувалися на розвиток і будівництво флоту. Цим Законом на прибережні міста, що постачали раніше судна для королівського флоту, покладался обов'язок вносити замість цього гроші до державної скарбниці, на які влада будувала і споряджала судна. Цей захід запроваджено у зв'язку з постійним ухилянням прибережних міст від сплати податку і дуже поганою якістю кораблів, які постачалися. При цьому Закон було прийнято без згоди парламенту, що призвело до гострої реакції у різних прошарках суспільства.

У правовому полі така реакція знайшла прояв у судовій справі проти відомого політичного діяча й заможного землевласника міста Бакінгемшир Джона Хемпдена та його соратників. Його позбавили волі за наказом Таємної ради Великої Британії на підставі відмови сплачувати корабельний податок. Після цього Хемпден звернувся до королівського суду з клопотанням про видачу йому Habeas Corpus. Наказ був виданий, але з відгуком доглядача: «Вони (Хемпден та ін.) були піддані арешту внаслідок розпорядження Таємної ради, що не повідомила йому (доглядачеві) ні про яку певну причину їх затримання, крім того, що вони були заарештовані за спеціальним наказом Його Величності». Перед судом постало питання, чи є це достатньою підставою для залишення затриманих осіб під вартою?

У процесі взяли участь кращі юристи того часу, аргументи котрих ґрунтувалися переважно на нормі статті 39 Хартії і численних пізніших статутах, виданих на забезпечення більш точного дотримання цієї статті. Також вони вказували на ряд прецедентів, у яких особи, заарештовані за приписом Таємної ради або навіть за спеціаль-

ним наказом короля, були звільнені на підставі Habeas Corpus [7].

Тоді суд висловився проти звільнення Хемпдена та інших, але вже у 1628 році Палата громад прийняла наступні резолюції: 1) «Жодна вільна людина не може бути арештована чи поміщена у в'язницю або іншим чином якось обмежена у своїй свободі за наказом короля чи Таємної ради тощо, якщо не буде вказана будь-яка законна підстава арешту, затримання або обмеження у свободі. 2) У наказі Habeas Corpus не може бути відмовлено нікому; він повинен бути виданий на прохання будь-якої людини, яка піддається арешту, затриманню або будь-якому обмеженню внаслідок наказу від короля, Таємної ради або будь-кого іншого. 3) Якщо вільна людина буде арештована та поміщена у в'язницю, або інакше як-небудь обмежена у своїй свободі наказом короля, Таємної ради або кого-небудь іншого, причому не буде вказана передбачена законом ґрунтовна тому підстава, і якщо це буде встановлено на підставі Habeas Corpus, виданого такій особі, то вона повинна бути або зовсім звільнена, або відпущена на свободу під заставу». Ці резолюції набули загальної назви «Петиція про право» (Petition of Right), що в подальшому мала статус «Другої Великої хартії» [8, с. 71].

Під час наступного слухання справи у 1637 році адвокати Хемпдена стверджували, що оподаткування – це король, який збирається навколо парламенту і намагається вичавити гроші з Англії, тоді як захисники короля припускали, що ці податки необхідні для оборони й безпеки Англії. Суд визнав справедливою санкцію, накладену на Хемпдена [9].

Як наслідок, прецедент встановив право Корони вживати заходів, «які абсолютно та терміново необхідні у зв'язку із вторгненням у країну чи при наявності інших надзвичайних обставин», і закріпив право короля «судити про те, чи виправдовує надзвичайна ситуація використання ним прерогативних повноважень із вишукування засобів для боротьби з небезпекою».

Крім справи Хемпдена, у цей період прийнято багато інших судових рішень, які регламентували право держави у разі ви-

никнення небезпечних обставин, застосовувати широкий спектр адміністративного інструментарію для подолання кризи.

У 1679 р. англійським парламентом було прийнято Habeas Corpus Act, що мав процесуальний характер. Його назва походить від словосполучення «Habeas Corpus ad Subjiciendum» (Судовий наказ про передачу арештованого до суду – *лат.*) – першого рядка наказу суду про доставку арештованої особи. Акт регламентував арешт і привід до суду обвинувачуваного у скоєнні правопорушення і надав суду право контролювати законність такого приводу [10].

Варто зазначити, що сама процедура Habeas Corpus набула свого практичного значення ще у XII ст., але мала суттєвий недолік, а саме відсутність відповідальності суддів за невидачу такого акта, що призводило до затягування строків видачі або взагалі його невидачі. Із прийняттям Habeas Corpus Act цю проблему було вирішено шляхом надання обвинуваченому права звернення до Королівського суду з клопотанням про видачу йому Writ of Habeas Corpus Act, метою якого вважалася доставка затриманого до суду. Таким чином, слухання справи проходило у найкоротші строки, а результатом було звільнення такої особи з-під варті або можливість відпустити її на поруки.

Повертаючись до теми обмеження прав людини під час запровадження виняткового стану, вбачається за доцільне зупинитися на характері таких обмежень. Так, дослідник у сфері застосування Habeas Corpus В. Ф. Дерюжинський писав, що одним із важливих засобів обмеження прав англійців було припинення дії Habeas Corpus Act, що відбувалося неодноразово. Причиною такого припинення виступало введення в дію виняткового стану у країні [11].

Перший акт припинення дії (далі – Акти про припинення) датується 1689 роком і має назву: «Акт про уповноваження Його Величності затримувати та піддавати ув'язненню таких осіб, якщо вона матиме ґрунтовну підставу підозрювати у злому умислі проти уряду». Акти 1695 та 1746 років містили норми, спрямовані на протидію закупівлі коней з революційною метою. Акт від 1795 року скасував свободу зібрання,

оскільки кожен політичний мітинг потребував подання відповідної заявки до з'їзду світових суддів. Як показала практика, судді мали змогу відмовити, вмотивувавши це «презирством, що породжувало ненависть до особи чи Її Величності, чи до законного уряду, чи до Конституції Британського Королівства». За невиконання наказу суду про розпуск зібрання винні особи засуджувалися до страти. На відміну від цього, Акт 1819 року, маючи таку ж саму диспозицію, передбачав більш м'яку санкцію, у ньому страту замінено на семирічне заслання [2, с. 142].

Крім того, Акти про припинення давали можливість правоохоронним органам за наказом королівської Таємної ради, підписаним не менш ніж шістьма її членами, утримувати осіб, затриманих за підозрою у державній зраді, до відновлення дії Habeas Corpus Act без права бути відпущеним на поруки. Такий порядок стосувався тільки осіб, затриманих за підозрою у державній зраді. Жоден суддя не мав права здійснювати судочинство над обвинуваченими інакшим чином, ніж за наказом королівської Таємної ради.

Як зазначав В. М. Гессен, такі наслідки наставали в результаті припинення тільки статті 7 Habeas Corpus Act, що регламентувала право осіб на розгляд судової справи у чітко визначений проміжок часу. Щодо осіб, які обвинувачуються у державній зраді, суть приписів законодавчих актів про припинення Habeas Corpus Act стосовно них полягає в тому, що судові справи, відкриті з підстав звинувачення їх у зраді, взагалі можуть не розглядатися до того часу, поки акт про припинення не вичерпає строку дії. По закінченні ж такої дії їх справи повинні бути розглянуті або ж такі особи відпущені на свободу [2, с. 144].

Хоча і правова природа такого механізму є доволі зрозумілою, на практиці досить часто під прикриттям звинувачення у «зраді» затримували осіб із політичних мотивів. Таких «політичних опонентів» правоохоронні органи затримували, не маючи достатніх доказів їх вини або вмотивовуючи показаннями агентів, які, звісно ж, не могли бути надані суду.

Щоправда, особи, винні у затриманні таких «неблагодійних членів соціуму», піддавалися кримінальному переслідуванню, що не завжди приводило до вироку суду. Відбувалося це внаслідок застосування Короною інституту індемнітетного біллію, який, будучи прийнятим парламентом, легітимізував поведінку, яка в звичайному житті суспільства визнавалася протиправною.

Зауважимо, що стосовно цього цілком логічним видається висновок, який зробив В. М. Гессен. У своїй праці «Виняткове положення» він наголосив, що припинення Habeas Corpus Act завжди має своїм наслідком протизаконне позбавлення волі за наявності лише підозри в політичній неблагонадійності більш чи менш значного кола громадян. Гессен погодився з думкою Дайсі, який вважав, що саме з цього і випливає загальна мета такого припинення [2, с. 145].

Акти про припинення жодних інших повноважень адміністрації не надавали, на відміну від «Знаряддя управління» 1653 р., прийнятого під час протекторату Олівера Кромвеля.

Передумовою ухвалення «Знаряддя управління» стала гостра політична криза, у результаті якої було страчено короля Англії Карла I. ІнDEPENDенти відмовилися від монархії й пішли на встановлення такого державного устрою, який прийнято називати республікою. Палата общин проголосила себе вищою владою у країні. Крім того, прийнято закони про ліквідацію Палати лордів і позбавлення королівського звання. Головною роллю у керуванні республікою (1649 – 1653) у період інDEPENDентської відіграла Державна рада, яка мала ознаки виконавчого органу влади. Офіційно про створення нової держави було проголошено 19 травня 1649 року.

У грудні 1653 р. Кромвель був призначений Лордом-протектором Англії, Шотландії та Ірландії. Крім того, прийнято нову Конституцію – «Знаряддя управління». Згідно з нею вищу довічну владу отримував Кромвель, який на посаді протектора очолював збройні сили, проводив зовнішню політику і мав право вето. Протекторат став, по суті, військовою диктатурою [12, с. 184].

«Знаряддя управління» закріпило в Англії принцип «змішаного правління» (монархія, аристократія і демократія) на чолі з лордом-протектором. Лорд-протектор обирався довічно і здійснював свої повноваження за сприяння Державної Ради.

Так, лорду-протектору надавалися повноваження з:

- а) призначення на посади (цивільні й військові);
- б) командування збройними силами;
- в) помилування (за винятком вбивства і зради);
- г) представництво країни на міжнародній арені;
- д) перегляд законопроектів, прийнятих парламентом.

Він також виконував ряд інших функцій.

Стосовно ж законодавчої гілки влади вкажемо, що за Конституцією річна сесія Парламенту повинна була тривати не менше п'яти місяців, а правління без парламенту не могло тривати більше трьох років. Також для кандидатів до Парламенту встановлювався віковий ценз (21 рік) і майновий ценз – 200 фунтів стерлінгів. Варто зауважити, що введення такого майнового цензу зумовило усунення від політики більшості населення, а це, у свою чергу, сприяло тому, що у першому Парламенті протекторату були представлені лише дворяни.

Кожен наступний парламент міг скликатися не раніше ніж через три роки з часу розпуску попереднього, а парламентська сесія повинна була становити не більше п'яти місяців [13].

Також в одній зі статей Конституції було закріплено, що шерифи і мери після виборів до парламенту мають надати список обраних із підписами як самих обраних, так і виборців, у якому обов'язково повинно бути записано, що обрані представники не матимуть права змінювати систему управління. Влада лорда-протектора була обмежена парламентом, а в період між його сесіями – Державною Радою. Діяльність трьох вищих органів – протектора, парламенту і Ради – не була конкретно визначеною.

Лорд-протектор виступив у ролі захисника держави і її форми правління. З одного боку, надання йому таких дискреційних

повноважень зумовлено головною метою попереднього державного перетворення, а саме виходом із політичної й фінансової кризи, збереженням Англії і захистом від внутрішнього й зовнішнього ворога. З другого – усю владу, користуючись нестабільністю у державі, було централізовано лордом, як наслідок, значною мірою звужено поняття «англійська свобода» і знівельовано незалежність і самостійність парламенту як найвищого законодавчого органу.

Обставини, за яких зсередини і ззовні виникала загроза існуванню Англії, зумовили необхідність введення жорсткого управління державою з централізацією влади у руках протектора, назва посади якого і походила від англійського *protect*, тобто захист. Головний документ за авторством Протектора – «Знаряддя управління», будучи прийнятим за таких обставин, набув статусу надзвичайного, та що не характерно для такого виду документів, він був безстроковим.

Варто додати, що, на думку Агамбена, демократія, яка знаходиться під охороною, вже не є демократією, а парадигма конституційної диктатури швидше функціонує як перехідний стан, що неминуче приведе до встановлення тоталітарного режиму [14, с. 29].- Аналізуючи внутрішні перетворення в Англії з прийняттям «Знаряддя управління» Кромвелля, можна зробити висновок, що у країні було встановлено військову диктатуру.

Висновки

Підсумовуючи наведене, вкажемо, що свого часу Шарль-Луї де Монтеск'є слушно зазначив: «Досвід найвільніших народів, які будь-коли існували на землі, змушує мене визнати, що трапляються випадки, коли потрібно на деякий час накинути на свободу покривало, як колись покривали статуї богів» [2, с. 64].

Як видно, розглянутий період в історії Королівства характеризується проголошенням прав людини, з одного боку, і їх обмеженням під час складних обставин – з іншого. Неефективний механізм гарантування прав людини призводив до постійного їх порушення. Норми *Habeas Corpus Act* неодноразово припинялися, що давало короні

можливість усувати політичних опонентів правлячої верхівки, а це, у свою чергу, мало наслідком виникнення затяжної політичної кризи.

Закріплення «Знаряддя управління» на конституційному рівні усунуло від влади велику кількість населення і встановило військову диктатуру. Обмеження прав і свобод людини і громадянина виявилися необґрунтованими, що підтверджує посилення вже існуючої політичної й економічної кризи.

Література

1. Локк Д. Два трактата о правлении. URL: <https://kph.ffi.nyu.edu.ua!/e-book/tpft/data/WOLG%20%23%201/124.%20%СВ%ЕЕ%ЕА%ЕА%20%С4%Е6.%20%D1%ЕЕ%F7%Е8%ЕD%Е5%ЕD%Е8%FF/124.%20%СВ%ЕЕ%ЕА%ЕА%20%С4%Е6.%20%С4%Е2%Е0%20%F2%F0%Е0%ЕА%F2%Е0%F2%Е0%20%ЕЕ%20%ЕF%F0%Е0%Е2%ЕВ%Е5%ЕD%Е8%Е8.pdf> (дата звернення: 08.11.2020).
2. Гессен В.М. Исключительное положение : монография. Санкт-Петербург: Издание Юридического книжного склада «Право», 1908. 410 с.
3. Юридична енциклопедія / за ред. Ю.С. Шемшухенко [та ін.]. Київ: Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана. 1998. Т.1 : А-Г. 1998. 669 с.
4. Черчилль У. Рождение Британии: URL: https://royallib.com/read/cherchill_uinston/rogdenie_britanii.html#1202449 (дата звернення 25.11.2020).
5. The Text of Magna Carta URL: <https://sourcebooks.fordham.edu/source/magnacarta.asp> (дата звернення 23.11.2020).
6. Дайси А. Основы государства права Англии. Москва.: Издательство Сытина. 1907. 671 с.
7. «Ship money» Encyclopedia Britannica URL: <https://www.britannica.com/topic/ship-money> (дата звернення: 23.11.2020).
8. Томсинов В. А. Юридические аспекты английской революции 1640–1660 годов. Период конституционной борьбы: ноябрь 1640 – август 1642 года. Москва.: Зерцало-М, 2010. 266 с.

9. Kahn V. Wayward Contracts: The Crisis of Political Obligation in England, 1640-1674. Princeton : Princeton University Press, 2004. 90-95 p.

10. Habeas Corpus Act URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/XVII/1660-1680/Akty_parlament/akt_habeas_corpus_26_05_1679.phtml?id=4891 (дата звернення 23.11.2020).

11. Дерюжинский В. Ф. Habeas Corpus акт и его приостановка по английскому праву : Очерк основных гарантий личной свободы в Англии и их временного ограничения. URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10078330> (дата звернення 28.11.2020).

12. Барг М. А. Кромвель и его время / под ред. С. Д. Сказкина. Москва. : Учпедгиз, 1960. 242 с.

13. «Знаряддя управління» 1653 p. URL: <https://lawbook.online/gosudarstvarubeynogo-pravo/dokument-znaryaddya-upravlinnya-grudnya-1653-63721.html> (дата звернення 01.12.2020).

14. Агамбен Д. Homo sacer. Суверенная власть и голая жизнь. Москва: Издательство «Европа», 2011. 256 с.

Davydenko P.O.

postgraduate student of the Department of Constitutional Law of Ukraine

Yaroslav Mudryi National Law University

STORY OF ESTABLISHMENT OF EXCEPTIONAL STATE IN ENGLAND

In the article on the basis of opinions of scientists and prescriptions of statutory acts, mainly of the English law the essence, features of introduction, basic features of such institution of the constitutional law as a exceptional state is studied. The origin and development of this institution in England, mechanism of limitation of human and civil rights during its operation, approaches to interpretation of “exceptional state” have been analyzed. The peculiarities of adoption and application of regulatory-legal acts of constitutional character are revealed.

Key words: state of emergency, martial law, history, restrictions on human rights, dictatorship.